

Кібук Наталія, ст. IV курсу історико-філологічного факультету;
науковий керівник – к.і.н., доцент Лопачька Н. М., (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

БРАТСЬКІ ШКОЛИ В УКРАЇНІ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (XVI-XVII ст.)

***Анотація.** У статті досліджено діяльність братських шкіл на території України, їх внесок в розвиток української освіти та культури. Акцентовано увага на виникненню перших братств. Охарактеризовано освітню діяльність братств та їх вплив на розвиток освіти і науки в XVI–XVII ст. в Україні. Обґрунтовано вагомий внесок братських шкіл в розвиток культури нації взагалі і її освіченості зокрема.*

***Ключові слова:** братські школи, колегіум, українська культура, єпархія, статuti, «сім вільних наук».*

***Аннотация.** В статье исследована деятельность братских школ на территории Украины, их вклад в развитие украинского образования и культуры. Акцентировано внимание на возникновение первых братств. Проанализирована образовательная деятельность братств и их влияние на развитие образования и науки в XVI-XVII вв. Обосновано весомый вклад братских школ в развитие культуры нации вообще и ее образованности в частности.*

***Ключевые слова:** братские школы, коллегіум, украинская культура, єпархія, уставы, «семь свободных наук».*

***Annotation.** The article explores the activities of Brotherhood schools in Ukraine and their contribution to the development of Ukrainian culture and education. Attention is focused on the origin of the first Brotherhoods. The educational activities of Brotherhoods and their impact on the development of education in XVI-XVIII centuries are analyzed. A significant contribution of Brotherhood schools in the development of culture of the nation in general and education in particular is justified.*

***Keywords:** Brotherhood school, collegium, Ukrainian culture, diocese, statutes, «seven liberal sciences».*

Шкільний рух братств загальнонаціонального масштабу ґрунтувався на глибинно-духовній праці, відданості справі відродження – і в цьому була його привабливоча сила для інших слов'ян, котрі потерпали від католицизму. З братських шкіл вийшло чимало тих свідомих українських

письменників, захисників православної віри й національної свободи, які вплинули на дух епохи й культури, продовжуючи славні традиції Київської Русі. Саме в період братського руху українська культура почала прогресивно відроджуватися і розвиватися.

На прикладі братських шкіл можна розглянути, як в тогочасних умовах, здійснювався навчально-виховний процес, які цілі ставили перед собою викладачі і як їх досягали. Такий аналіз дозволить виявити позитивні та негативні риси тієї системи освіти, а також визначити, що й на сьогодні залишається актуальним у сучасній педагогіці. Зважаючи на те, що на базі методологічних розробок тогочасних освітян будувався подальший розвиток педагогічної науки України, досліджуючи роботу братських шкіл, можна запозичити певні прийоми для використання у сучасній школі.

Зазначеній темі присвятили свої роботи Я. Д. Ісаєвич [1], Є. Мединський [2] та Марія Колесник [3].

Метою нашої статті є дослідження процесу зародження, розвитку та поступового занепаду братських шкіл в Україні у в XVI–XVII ст. як історико-культурного, політичного та релігійного явища, а також з'ясуванні рівня їх впливу на становлення загальнонаціональної освіченості.

У визволенні від національного і релігійного гніту українського народу важливу роль відігравали братства, які були поширені в Україні у XVI–XVII ст. Братства – це організації міського населення, передусім ремісників і купців, які об'єднувалися з метою боротьби проти ополячення та окатоличення українського населення. До братств приймалися всі православні незалежно від національності, соціального походження чи майнового стану. Перше братство започаткували у 1449 р. львівські міщани при церкві Успенія. Згодом ці організації розповсюдилися по всій правобережній Україні, були вони і в Білорусі.

Братчики вели боротьбу проти вищого католицького духовенства, організували школи, будували шпиталі та православні церкви, відкривали друкарні, де видавалися українські книги і підручники, піклувалися життям братчиків тощо. В основу своєї діяльності вони поклали ідеологію просвітництва, а головним засобом своєї боротьби обрали школи.

Історичні джерела про перші братські навчальні заклади обмежені. Спочатку це були невеликі школи з одним учителем, який одночасно виконував обов'язки дяка та писаря братства. Шкільна кімната знаходилася у братському будинку. У зміст навчання входило читання, письмо, рахунок і вивчення катехізису. З посиленням національного і соціального гніту у першій пол. XVII ст. більшість братських шкіл перетворилися у школи підвищеного типу. Братчики розуміли, що для успішного ведення боротьби проти агресивних нападів польсько-литовської шляхти, елементарна освіта була недостатньою.

Особливу увагу братства приділяли духовній сфері життя, слушно вважаючи, що моральному та ідейному чинникам у протисторстві належить вирішальна роль. Братчики розуміли, що без національної інтелігенції годі й думати про забезпечення своїх природних прав. Тому з кінця XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. Вони організували навчальні заклади, які багато зробили на ниві просвітництва, підтримували книгодрукування, збирали бібліотеки. З появою братських шкіл підвищується рівень викладання й поглиблюється зв'язок освіти з національним життям. Вже перша Львівська братська школа, відкрита наприкінці 1585 р., містила елементи вищої освіти. Школа мала всестановий характер, у ній навчалися діти як заможних, так і бідних батьків, сироти. Про величезну повагу, якою користувався цей заклад, свідчать звернення до нього інших братств із проханнями надати пораду, вирядити вчителів, проповідників, надіслати книги.

Першою братською школою підвищеного типу в Україні стала школа Львівського братства, відкрита 1586 р., яка за організацією навчання і розпорядком перевершила подібні західноєвропейські школи того часу.

Львівська братська школа стала другою в Україні православною школою вищого ніж початковий рівня. Першими її керівниками були Стефан Зизаній, Кирило Ставровецький, Памво Беринда, Іван Борецький. Опікунами школи були старшини братства. Найхарактернішою особливістю школи з перших днів існування був її всестановий характер. Братчики підкреслювали, що школа заснована для навчання дітей усіх станів, плата здійснювалась за можливостями кожного. Львівське братство мало право контролювати моральність своїх членів, здійснювати духовну цензуру церкви, слідкувати, щоб церковні владика чинили за апостольськими правилами. Такі привілеї їм було надано після відвідин у 1585 р. Львова константинопольським патріархом Єремією II. Саме тоді Львівське братство отримало статус ставропігії, тобто було вилучене з-під влади львівського єпископа і навіть київського митрополита. Воно підпорядковувалось безпосередньо константинопольському патріарху. Надання цього статусу було першим визнанням подвижницької діяльності братств. Про організацію роботи братських шкіл дає уявлення статут Львівської школи «*Порядок шкільний*» 1586 р. Він свідчить про демократичний устрій школи: навчалися діти різних станів; відношення вчителя до дітей визначалось не за станом, а за успіхами у навчанні (учень займав місце на лаві під час занять залежно від успіхів у навчанні, але не за походженням); ректор і вчителі вибиралися на загальних зборах братства. Досить серйозні вимоги ставилися до вчителя. Він повинен був бути благочестивим, розумним, не п'яниця, не блудник... Всього у статуті нарахується 16 подібних вимог [3, с. 36].

Навчання у школі було платне, хоч найбіднішим учням надавалась допомога. Батьки у присутності двох свідків укладали зі школою письмову

угоду, де зазначались форма оплати, те, чому школа повинна навчити дитину, а також обов'язки батьків по сприянню дітям у навчанні.

Близько 1615–1616 рр. одночасно були засновані Київська братська школа і Київське Богоявленське братство. Вже сама ця одночасність вказує, що для фундаторів братства й школи основним була саме школа: братство тут засновувалося для опіки над школою, і це мало бути його головною функцією. Київська братська школа стала родоначальницею Київського (Києво-Могилянського) колегіуму (пізніше академії) [1, с. 24].

Велике значення для становлення школи мала її матеріальна підтримка з боку заможних громадян. 15 жовтня 1615 р. шляхтянка Галшка (Єлизавета) Гулевичівна подарувала свій двір на Подолі для влаштування монастиря, школи і притулку для прочан.

Особливо велику підтримку Київська братська школа отримала від гетьмана Петра Сагайдачного. Очоловане ним Запорозьке військо вступило до братства, засвідчивши цим самим свою солідарність з програмою братства і взявши його і школу під свій захист. Усе своє майно П. Сагайдачний перед смертю заповідав Київському та Львівському братствам і школам при них. При створенні Київської братської школи був врахований досвід уже існуючих шкіл. В основу навчання покладалися слов'янська, грецька, латинська, польська мови, а також «сім вільних наук». Першим ректором Київської братської школи був Іван Борецький (1615–1618 рр.). В основу діяльності школи він поклав статут Львівської братської школи [3, с. 33].

У навчально-виховному процесі школи утверджувалися демократичні принципи організації життя вихованців. Учні повинні були систематично відвідувати уроки, добре вчитися, слухатися старших і вчителів, бути скромними і стриманими; вчителі – ставитися до всіх учнів однаково вимогливо і з повагою, добре знати свій предмет, бути прикладом у всьому. Батьки мусили стежити за навчанням учнів, їхньою поведінкою, не порушувати встановлених у школі вимог до вихованців.

Восени 1631 року в Києві виникла ще одна школа-Лаврська. Її засновником був архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. Ректором став Ісайя Трохимович. Навколо шкіл почали гуртуватися різні верстви населення Києва. Зокрема, братська школа об'єднувала вчених і письменників, які відстоювали передусім інтереси ремісників, а лаврська – духівництва й багатой шляхти.

Члени Київського братства разом із Запорозьким військом вимагали об'єднання братської і Лаврської шкіл. Це відбулося 1632 р. і було узаконено актом, підписаним Київським митрополитом Ісайєю Копинським, єпископом Луцьким і Острозьким Ісаакієм Борисковичем, єпископом Авраамієм.

Не менш плідною була діяльність Луцького Хрестоздвиженського братства. Історичні обставини на час його створення були вкрай несприятливі. Згідно з Берестейською унією всі головні храми Луцької єпархії були запечатані

і на Волині розпочалось відкрите гоніння православних. Історичні джерела про братства існують з 1617 р., але процес його формування тривав і раніше. Першим ктитором Луцького братства був ігумен Чернчицького Свято-Преображенського монастиря Герасим Микулич. Діяльність братства була освітньою, благодійницькою та емісійною. На кошти братства було збудовано братський храм Чесного Хреста, а 1624 р. засновано при ньому братський спільножитний монастир. З 1623 р. Луцьке Хрестоздвиженське братство отримало статут та ставропігію від Константинопольського патріарха. З 1617 р. при братстві діяла школа, організована за зразком латинського колегіуму. Луцьке братство заснувало притулок для німечин, хворих, сиріт і бездомних. Ними братчики опікувалися, як рідними. Все це ставало прикладом великої християнської братської любові. Слід зазначити, що опікуном Луцького Хрестоздвиженського братства був великий митрополит Київський Петро Могила [4].

У рукописному збірнику Луцької школи вписано датовані 1624 р. два документи, що регламентували характер і структуру цієї школи: «Права школи греко-слов'янської Луцької артикули» і «Порядок шкільний», який є копією львівського статуту [3, с. 32].

Братські школи України діяли у тісних контактах із братськими школами Білорусії, які були створені наприкінці XVI – на початку XVII ст. у багатьох містах: Бресті, Могилеві, Пінську, Полоцьку [4, с. 36]. У 1684 р. згідно з королівським привілеєм населенню столиці Великого князівства Литовського Вільно було надане право на «збудованьє школ, на вихованьє людей в письме умельх для науки детей закону греческого» [4, с. 37]. Братські школи в Україні та в Білорусії виконували однакові завдання – надавали освіту руському народу. Так само, як і в братських школах України, у білоруських вивчалася церковнослов'янська, грецька, латинська, польська, «руська» мови; у програму вивчення входила арифметика, музика, риторика [2, с. 34].

Слід зазначити, що всі братські школи пройшли кілька етапів свого розвитку. Виникнувши як греко-слов'янські навчальні заклади, пізніше вони стали латино-польськими. Хоч це зближення відбувалося спочатку в формі вивчення польської та латинської мов як предметів викладання, однак це явище у тогочасних умовах мало значну історичну перспективу. Вивчення західноєвропейських мов відкривало можливості до оволодіння науковими досягненнями Західної Європи і, що в конкретних історичних умовах мало велике значення, завдяки мовам ставала реальною філософська полеміка з ідеологами католицької церкви.

Виникнення широкої мережі національних шкіл в Україні було наслідком загального культурного піднесення і зростання потягу народу до освіти та науки, свідченням глибокого проникнення ідей гуманізму в громадське і культурне життя [5, с. 19]. На виховання молоді братства звертали особливу увагу і звичайно гуртували її у «молоді» чи «молодецькі» братства, які були

складовою основною братства, діяли під його патронатом і під безпосереднім керуванням, проте уособлювали окрему складову гілку. На Загальних зборах братства обирали керівника молодіжної гілки, його помічників, які і скеровували діяльність братства, вносили пропозиції. Приміром, є відомості про створення таких молодіжних гілок при Віленському, Слуцькому, Рогатинівському, Луцькому, Кременецькому братствах. Повага і послух старшим були головними чеснотами молодих братчиків. Братство особливо пильно стежило і за відвідуванням братчиками церкви, за їхнім поведінням не лише в межах церкви чи братства, а й за духовно-моральним вихованням, приватним життям [4, с. 461].

Благодійність була одним з головних завдань діяльності братств, особливо тих, які мали на це матеріальну спроможність. Братчики як тільки можна було постійно допомагали тим, хто потребував підтримки і закликали до цього парафіян. [6, с. 26]. Особливу опіку звертали на знедолених, німечних, хворих, безхатьків, удів, сиріт, ув'язнених, подорожніх, паломників і т.п. При багатьох братствах були засновані так звані богадільні, сиротинці, «странноприимные дома», «шпиталі – притулки для тих, хто не мав сили самостійно жити з праці своїх рук» [7, с. 124].

Велику увагу і значний обсяг своєї діяльності братства приділяли розвитку освітніх традицій краю, заснуванню шкіл, вихованню молоді в дусі інтелектуально-освічених, духовно-культурних традицій. За сприянням братств створюються освітні центри православної спільноти, якими у ХХ ст. стають братські школи – один з найголовніших засобів боротьби проти колонізації та окатоличення, в яких було представлено цілісні програми так званого слов'яно-еллінського навчання; а також з просвітницькою метою організуються народні недільні бесіди та читальні при братських бібліотеках. Значення братських шкіл величезне – саме вони виховували нове покоління не тільки світських, але й духовно-освічених громадян. Перші братські школи на Волині виникли при Луцькому Хрестовоздвиженському, Кременецькому Богоявленському, Луцькому Юнацькому братствах [6, с. 785]. Зберігся «Порядок школи», згідно з яким учитель повинен був бути «побожний, скромний, не гнівливий, не срамослов, не чародій, не сміхун, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому». Виховувати дітей повинні так, щоб «не залишився винен ні за одного Богу Вседержителеві, і потім батькам їх, і йому самому». Серед учнів, незважаючи на їхній соціальний стан, виховували повагу і почуття рівноправ'я: «Для вчителя всі учні мали бути рівні, як рівні перед самим Богом, – діти багатих і сироти вбогі, і ті, що по вулиці ходять поживи просити» [6, с. 67]. Був запроваджений демократичний принцип громадського контролю за школою через обраних усім складом братства двох представників [5, с. 747].

Перелік предметів, що викладалися в українських братських школах, в основному був універсальний: Закон Божий, слов'янська мова, арифметика, церковнослов'янська граматики, катехізис, історія Старого й Нового Заповітів, «об'ясняли смысл праздников и постов, годичный цикл богослужбный» [4, с. 21–22]. На першому місці в братських школах стояло викладання слов'янської мови. Ми особливо підкреслюємо цю обставину тому, що в історичній літературі нерідко можна зустріти твердження, ніби впорядковані за зразком єзуїтських шкіл, братські школи, щоб досягнути такого ж рівня, чільне місце у викладанні відводили латинській. Вивчення слов'янської мови було для братчиків необхідністю і одним із засобів захисту православ'я та збереження культурно-національних традицій. Захищаючи слов'янську мову від утисків, діячі братських шкіл, природно, повинні були звернути особливу увагу на розробку та викладання слов'янської мови. Принаймні «Порядок школьный» Луцької школи зазначає, що навіть вищі науки – риторика і діалектика та різні філософські твори перекладено руською мовою для шкільного використання [6, с. 61–62].

Школи не стояли осторонь політичних проблем, які хвилювали громадськість. Вони виховували учнів у дусі патріотизму, поваги і любові до мови й культури свого народу і протистояли католицьким та єзуїтським навчальним закладам, що служили знаряддям полонізації української молоді, наступу на українську культуру. Це сприяло пробудженню і зміцненню національної свідомості народних мас, посиленню їх боротьби за незалежність. Програми братських шкіл та навіть їхні назви – греко-слов'янські – значною мірою зумовлювалися ідеологічними мотивами. Українські братські школи відрізнялися від західноєвропейських тим, що в них навчалися діти різних станів. «Багатії над убогими в школі нічим вищі не можуть бути, – зазначалось у шкільних статутах, – лише самою наукою, плоттю ж рівні усі» [1, с. 56].

Однією з основних справ, якими опікувалися братства, була друкарська. Найчастіше друкарні створювалися при братствах, монастирях, церквах. Приміром, такими друкарнями на Волині були Острозька, Почаївська, Кременецька, Дерманська, Четвертинська, Рохманівська, Чернчицька, Луцька. Зокрема, Кременецька друкарня, відома як «монастирська» або як «братська», була організована при братстві Богоявленського монастиря і, свого часу, відіграла важливу роль у справі організації духовно-просвітницької діяльності волинського духовенства. За історію її існування було видано: «Грамматика, или письменница языка словенского, тшцателем и вкратце издано в Кременце», «Синод... в церкви кафедральной луцкой отправоуанный» Афанасія Пузини та «О мистериях, или тайнах посполитости» Сильвестра Косова [6, с. 775–776]. Кременецька «Грамматика» – невелика за розміром книга – у 1/8 аркуша і 208 сторінок. Кременецька граматики складається з чотирьох розділів, в яких викладено основи орфографії, етимології,

синтаксису. Структура Кременецької граматики здебільшого тотожна до граматики Мелетія Смотрицького. Відмінність полягає в тому, що граMATика Смотрицького була призначена, в основному, для викладачів, а Кременецька – для вихованців братської школи [6, с. 787].

Деякі братські школи, особливо Львівська, Луцька, успішно конкурували з католицькими, єзуїтськими. Проте багато з них не досягли належного рівня. Польський уряд вбачав у братських школах розсадник «схизми», визрівання протесту, тому всіляко перешкоджав їх розвиткові. Іноді братські школи зазнавали фізичних нападів і розорень з боку фанатичних вихованців польсько-єзуїтських шкіл, що діяли з мовчазної згоди офіційної влади.

Українські братства мали тісні зв'язки з білоруськими, де при наявності деяких місцевих особливостей цей рух в основному вилився у ті ж форми, що й на Україні. В інтересах боротьби проти експансії католицизму братства підтримували також зв'язки з православною ієрархією Близького Сходу, Греції, південнослов'янських країн. Львівське братство отримувало значну матеріальну допомогу від уряду Молдавії, з якою у нього встановилися жваві економічні та культурні взаємини.

Тісними були зв'язки братств із Росією. Так, у 1592 р. Львівське Ставропігійське братство відправило до Москви своїх посланців з листами до царя Федора Івановича та боярина А. Я. Щелканова. Російський уряд не тільки прийняв посланців, а й дав значну субсидію на будівництво церкви та потреби її причту. Допомогу з Росії одержувало й Київське братство. Посилаючи в 1626 р. своїх представників до царя і патріарха Філарета з проханням про допомогу, воно заявляло, що мету своєї діяльності вбачає у боротьбі проти наступу католицизму [5, с. 67].

Діяльність братств проходила в складних умовах. Вона зустрічала різку протидію з боку міської влади й уніатського духовництва. Київський уніатський митрополит Йосип Рутський інкримінував противникам унії те, що вони в усіх містах створили братства, видали свої закони, поставили урядовців, наклали на себе загальний податок відповідно до можливостей кожного і в такий спосіб збирали великі кошти, хоч «до братств належать люди значно нижчого стану», ніж шляхта. Активних учасників братського руху звинувачували в тому, що вони «відмовляються коритися владі магістрату, самі собі чинять нові суди і кари».

Болючого удару братствам завдало відступництво дворян – захоплені блиском польської культури, вони почали переходити до католицизму. Незважаючи на повсюдне поширення, братства так і не утворили якогось координуючого органу, вони не мали гарантованого фінансування і їхня діяльність залежала від певних осіб. Це призвело до занепаду багатьох братських шкіл. У 20-х роках XVII ст. Львівська школа знизила рівень навчання, Луцька потрапила до рук уніатів, а Острозька перетворилася у католицький колегіум.

З проведених вище досліджень можна зробити висновок, що, незважаючи на те, що українські православні братства проіснували недовго, національна школа XVI – початку XVII ст. мала велике значення: братські школи були провідниками ідей гуманізму в Україні, їхній тісний зв'язок з суспільно-політичним життям країни сприяв піднесенню національної свідомості українського народу. Педагогічний досвід братських шкіл успадкували і розвинули освітні заклади наступних століть.

Діяльність братств, без сумніву, піднесла національну українську освіту, їх можна справедливо назвати науковою лабораторією, що розбудовувала шкільну освіту та розвивала книгодрукування. Сотні вихованців братських шкіл, пройнятих духом національних традицій, обізнаних в науці, ставали мандрівними вчителями і несли по містах та селах українське слово, будили національну свідомість.

1. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури 16–17 ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К., 1966. – 276 с. **2.** Історія української культури / Під заг. ред. Івана Крип'якевича. – К. : АТ Обереги, 1993. – С. 8–12. **3.** Кралоук П. «Порядок шкільний». – С. 38. **4.** Колесник М. Українські православні братства. Історія їх виникнення та діяльність / М. Колесник // Успенська вежа. – січень 1995. – С. 32. **5.** Мединський Є. Братські школи України і Білорусі в 16–17 ст. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 78–80. **6.** Сажок О. Історія бібліотечної та видавничої діяльності церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Сажок // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 16. – Рівне : РДГУ, 2009. – 313 с. **7.** Огієнко І. І. Українська церква : Нариси з історії Української православної церкви : в 2 т. / І. І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1. – 2. – 1993. – 284 с.